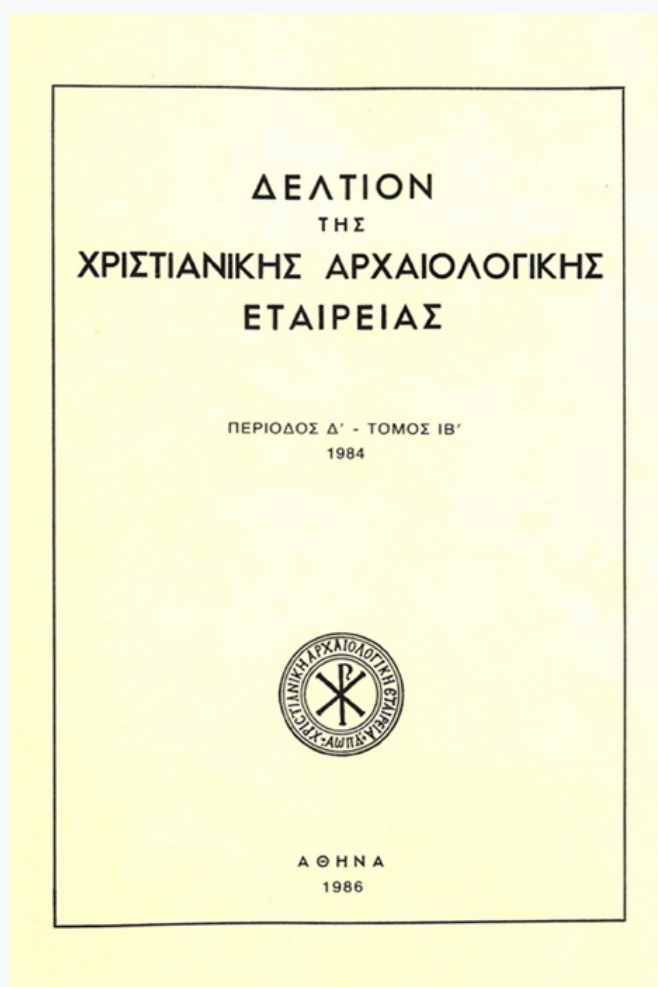


Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)



Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.962](https://doi.org/10.12681/dchae.962)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ Α. (1986). Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 453-472. <https://doi.org/10.12681/dchae.962>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 453-472

ΑΘΗΝΑ 1986

BYZANTINH KERAMEIKH STHN ARTA*

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά εύρηματα από τίς ανασκαφές πού διεξήγαγε τίς τελευταῖες δεκαετίες μέσα στήν πόλη τῆς Ἄρτας ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία Ἰωαννίνων, ὑπῆρξαν θετικές ἀποδείξεις γιά τήν ταύτιση τῆς σύγχρονης πόλης μέ τήν ὁμώνυμη βυζαντινή καί μέ τή σημαντική στήν ἀρχαιότητα Ἀμβρακία.

Πότε πῆρε τό νεότερο ὄνομά της ἡ πόλη, εἶναι ἄγνωστο. Γιά πρώτη φορᾶ μνημονεύεται σέ γραπτή πηγὴ τό 1081¹, ἐνῶ ἀπό μεταγενέστερες φιλολογικῆς μαρτυρίες εἰκάζεται ὅτι τόν 11ο-12ο αἰ. διαδραμάτισε κάποιον διοικητικό καί ἐκκλησιαστικό ρόλο στήν περιοχή της². Γιά τό 12ο αἰ. ἀναφέρεται καί ἐμπορική κίνηση πού ὀφείλεται κυρίως στούς βενετούς ἐμπόρους³. Γιά τόν πληθυσμό τῆς πόλης, ἡ μόνη πληροφορία εἶναι ἐκείνη τοῦ Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλη, ὅτι δηλαδή τό 1165 ὑπάρχει στήν Ἄρτα «φρούριον περιλαμβάνον μέχρις 100 Ἰουδαίων»⁴, μαρτυρία πού σημαίνει ὅτι ἡ πόλη θά εἶχε καί ἄλλον ἀρκετά μεγάλο πληθυσμό.

Ἀπό τά πρῶτα ὅμως χρόνια τοῦ 13ου αἰ. ἡ ἱστορία τῆς Ἡπείρου καί

* Ἡ ἔρευνα δέ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, γιά νά καλυφθοῦν τά ἐξοδα φωτογραφιῶν, σχεδίων, συγκολλήσεων κτλ. Γι' αὐτό ἐκφράζω τίς θερμές μου εὐχαριστίες στήν ἐπιτροπὴ τοῦ Ἰδρύματος πού πρόθυμα ἐνέκρινε τό 1982 τήν αἴτησή μου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμὰ τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία Ἰωαννίνων γιά τήν εὐγενική συμπαράσταση καί τήν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν. Στοιχεῖα γιά τή νομοματική κυκλοφορία στήν Ἄρτα μοῦ παραχώρησε τό Νομοματικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τῇ διεύθυνση καί τοὺς συνεργάτες τοῦ ὁποίου εὐχαριστῶ θερμὰ. Ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου στὴ Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου γιά τήν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν ἀπὸ τὴ μονὴ Βλαχέρνας. Οἱ φωτογραφίες ὅπως καί οἱ ἰσαριθμὲς ἐγχρωμὲς διαφάνειες εἶναι ἔργο τῶν φωτογράφων Ι. Ἰωαννίδου καί Λ. Μπαρτζιώτη. Ἡ σχεδίαση τῶν ἀγγείων ἐγινε ἀπὸ τό σχεδιαστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλο.

Στόν τόμον αὐτό δημοσιεύεται μόνο τό πρῶτον τμήμα τῆς ἔρευνας. Τό δεύτερον τμήμα μέ τίτλον «Μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ στήν Ἄρτα καί στὸ Κάστρο τῶν Ρωγῶν» θά δημοσιευθεῖ σέ ἐπόμενον τόμον.

1. Δ. Ζακυθηνός, Περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΜ 21 (1951), σ. 179.

2. Ὁ.π., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ «ἐπίσκεψις» Ἀρτῆς, ἀνῆκε στὸ θέμα Νικοπόλεως καί ἀργότερα ἀποκαλεῖται ἡ Ἄρτα «κεφάλαιον» τῶν πόλεων τῆς Ἀκαρνανίας. Τό 1157 μνημονεύεται ὁ πρῶτος ἀρχιερεὺς Ἀρτῆς Βασίλειος.

3. ἸστΕΕ, Θ', 1979, σ. 64.

4. Κ. Δ. Στεργόπουλος, Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀρτας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΔΙΕΕ 21 (1978), ὅπου καί ἐξηγνεύεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς 100 ἀφορᾷ σέ οἰκογένειες καί ἐπομένως 500 περίπου πρέπει νά ἦταν οἱ Ἰουδαῖοι στήν Ἄρτα.

ιδιαίτερα τῆς Ἄρτας παίρνει νέες διαστάσεις. Μετά τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους τῆς Δ' Σταυροφορίας τὸ 1204, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνεξάρτητα βυζαντινὰ κράτη που ἰδρύονται στίς ἐπαρχίες εἶναι τὸ Κράτος τῆς Ἡπείρου, τὸ γνωστὸ ὡς Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου. Ὁ ἰδρυτὴς του, Μιχαὴλ Α' Δούκας (1205-1215), καὶ οἱ διάδοχοί του ἐδρεύουν στὴν Ἄρτα. Μὲ τὴν ἐπεκτατικὴ τους φιλοδοξία ἐνσωματώνουν στὸ κράτος ἐκτεταμένα ἐδάφη⁵. Μέσα σ' αὐτὲς τίς περιοχὲς ζωντανεύουν χωριά καὶ πόλεις καὶ μετατρέπονται σὲ ἰσχυρὲς καστροπολιτείες, ὅπως τὰ Γιάννενα, ἡ Ναύπακτος, τὸ Ἀγγελόκαστρο κ.ἄ. Τότε πρέπει νὰ ὀχυρώθηκε καὶ ἡ πόλη τῶν Ρωγῶν. Ἡ Ἄρτα, ἔδρα ἡγεμόνων καὶ ἀρχόντων, κέντρο στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ πολιτικῆς ζωῆς, γίνεται κέντρο καὶ ἐμπορικῆς συναλλαγῆς καὶ λειτουργεῖ ἐκεῖ τοπικὸ νομισματοκοπεῖο⁶. Ἡ πόλη ὀχυρώνεται μὲ γερό τεῖχος, πύργους καὶ ἐπάλξεις, πού ἀκολουθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ σωζόμενο περίβολο τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας⁷. Μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο κτίζονται παλάτια, καλαίσθητα ἀρχοντικά, κατοικίες, ἐκκλησίες, γεφύρια⁸. Τὰ μοναστήρια, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κράτους, πληθαίνουν καὶ γίνονται ἐστίες παιδείας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, στίς ἐκκλησίες τοῦ 13ου ἀλλὰ καὶ τοῦ 14ου αἰ., ἀποκτᾷ δική της φυσιογνωμία⁹ καὶ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας μὲ τὸν κεραμικὸ διάκοσμο φανερώνει ποιότητα τέχνης καὶ ὕλικό πλοῦτο. Ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατάλοιπα δὲ σώθηκαν, ἀλλὰ οἱ λιγοστὲς πηγὲς ἀναφέρουν πὼς ἐντυπωσιακὰ οἰκοδομήματα στόλιζαν τὴν Ἄρτα. Μιά μεγάλη πυρκαγιά ὅμως τὸ 1360-65 τὴν ἀποτέφρωσε φαίνεται ὀλοκληρωτικά¹⁰.

Σ' αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες τῆς ἀκμῆς ἴσως νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ἡ μικροτεχνία (μεταλλοτεχνία, κεντητικὴ κτλ.), πού τόση ἀνάπτυξη εἶχε στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Εἰδικὲς ἐρευνες δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευτεῖ. Ὅπως ἄγνωστα θεωροῦνται, ὡς τώρα τουλάχιστον, λογοτεχνικά ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, μὲ μόνη ἐξάιρεση τὸ ἀνώνυμο «Χρονικὸ τῶν Τόκων», γραμμένο σὲ στίχους τίς

5. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957. P. Soustal, *Nicopolis und Kephallenia*, Βιέννη 1981, λήμμα Ἄρτα, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πόλη.

6. Π. Πρωτονοτάριος, Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, Ἡπειρ. Χρον. 24 (1982), σ. 130.

7. Καὶ τώρα ἀκόμη σὲ κάποιον σημεῖο, κάτω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ τεῖχος εἶναι ὁρατοὶ οἱ κατώτατοι δόμοι τοῦ ἀρχαίου τεύχους. Ἀ. Ὁρλάνδος, *ABME* 2 (1936), σ. 157.

8. Ὁ.π. καὶ ὁ ἴδιος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθήναι 1963.

9. Μ. Χατζηδάκης, Ὑστερὴ Βυζαντινὴ Τέχνη, Ἰστ.ΕΕ, Θ', 1979, σ. 424 κ.ἑ.

10. Σερ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἀρτης, Ἡπειρ. Ἑστία ΣΤ' (1957), σ. 120.

πρώτες δεκαετίες του 15ου αϊ. σέ έκφραστική δημοτική γλώσσα¹¹.

Ἡ ἀκμή τοῦ ἀνεξάρτητου βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου σδῆνει μέ τούς ἀπογόνους τοῦ Μιχαήλ Β΄ Δούκα (1231-1268), τό Νικηφόρο Α΄ καί τόν Ἰωάννη. Στή συνέχεια, γόνοι τοῦ ἰταλικοῦ οἴκου Orsini κληρονομοῦν μέ ἐπιγαμίες τόν τίτλο τοῦ δεσπότη καί κυβερνοῦν τό κράτος ἕως τό 1350 περίπου, ὅποτε τούς διαδέχονται καί πάλι ὡς γόνοι ἐπιγαμιῶν, σέρβοι ἡγεμόνες. Ἀπό τό 1385 καταδυναστεύουν τήν Ἠπειρο ἄλβανοί δυνάστες οἰκειοποιούμενοι τόν τίτλο τῶν δεσποτῶν. Ἡ κακή τους ὁμως διοίκηση θά ἀναγκάσει τούς Ἠπειρώτες, τό 1405, νά προσφέρουν τόν τίτλο τοῦ δεσπότη στό λατίνο κόμητα τῆς Ἑπτανήσου Κάρολο Α΄ Τόκκο (1405-1430), συνετό κυβερνήτη καί φιλέλληνα. Ἡ φλωρεντινῆς καταγωγῆς γυνάικα του Φραγκίσκα θά συμβάλλει μέ τήν προσωπικότητά της καί τό φιλελληνισμό της στήν εὐημερία τοῦ τόπου. Οἱ Τοῦρκοι κατακτοῦν τήν Ἄρτα τό 1449.

Οἱ ἱστορικές αὐτές διακυμάνσεις καθρεφτίζονται ὡς ἓνα βαθμό στήν παραγωγή τῆς ντόπιας ἀγγειοπλαστικῆς.

ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΗ - ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ 13ου-14ου αϊ. ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

Πληροφορίες γιά τήν κοινωνική σύσταση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἄρτας καί τήν ἐπαγγελματική ἐνασχόληση τῶν κατοίκων στούς βυζαντινοὺς αἰῶνες, δέν παραδίδονται. Μιά πρωτεύουσα ὁμως τῆς σπουδαιότητος τῆς Ἄρτας θά πρέπει νά συγκέντρωνε διαρκῶς ὅλο καί περισσότερο πληθυσμό, μέ ἐπακόλουθο τήν αὕξηση τοῦ ἀριθμοῦ καί τῶν ἐπαγγελμάτων. Ἡ κεραμοπλαστική, ὅπως καί ἡ ἀγγειοπλαστική, ἀσφαλῶς θά ἦταν ἀπό τίς πρώτες βιοτεχνίες πού πέρασαν στά χέρια τοῦ λαοῦ της. Ὁ οἰκοδομικός ὀργανισμός πού παρατηρεῖται ἐξάλλου σέ ὅλο τό κράτος τῆς Ἠπείρου μέ τά ὄχρωματικά ἔργα, τά μοναστήρια, τίς ἐκκλησιές κτλ., προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τοπικῶν ἐργαστηρίων, τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν κεραμείων μέ τούς πλινθουργούς, τούς κεραμιδάδες καί τούς κεραμιδοπλάστες. Καθώς μάλιστα οἱ ἀναρίθμητες ἐκκλησιές τῆς Ἠπείρου ἦταν κτισμένες μέ τό πλινθοπερίδλητο σύστημα καί τή χαρακτηριστικά πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση, πού ἀπαιτοῦσε ὅλο καί μεγαλύτερη ποικιλία ἀπό κεραμικές πλάκες, τοῦβλα, κεραμίδια,

11. Giuseppe Schiró, Τό χρονικόν τῶν Τόκκων, Ἰωάννινα 1965. Τό ποιητικό ἔργο τοῦ Κ. Ἑρμοιανοῦ (14ος αϊ.) δέν ὑπολογίζεται γιὰτί τοῦ λείπει κάθε λογοτεχνικό στοιχεῖο. Βλ. σχετικά Ν. Γ. Ζιάγκος, Φεουδαρχική Ἠπειρος καί Δεσποτάτο τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1974, σ. 296 (γιά τήν παιδεία, σ. 298). Ἐπίσης σχετικά D. Nicol, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρον. 20 (1980), σ. 39. Ν. Τωμαδάκης, Οἱ λόγοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ΕΕΒΣ 27 (1927).



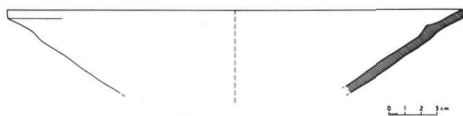
Εικ. 1 (α-β). Τοιχογραφίες από τό νάρθηκα της μονής Βλαχερνών. Τέλος 13ου - αρχές 14ου αϊ.



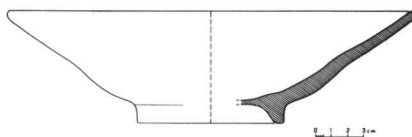
Εικ. 2. Ἄριθ. 95. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Κούρτη).



Εικ. 3. Ἄριθ. 75. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Ἀρχαίου Θεάτρου).



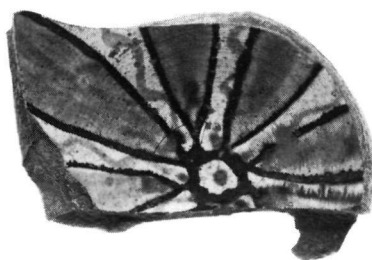
Εικ. 4. Τομή τοῦ ἀριθ. 95.



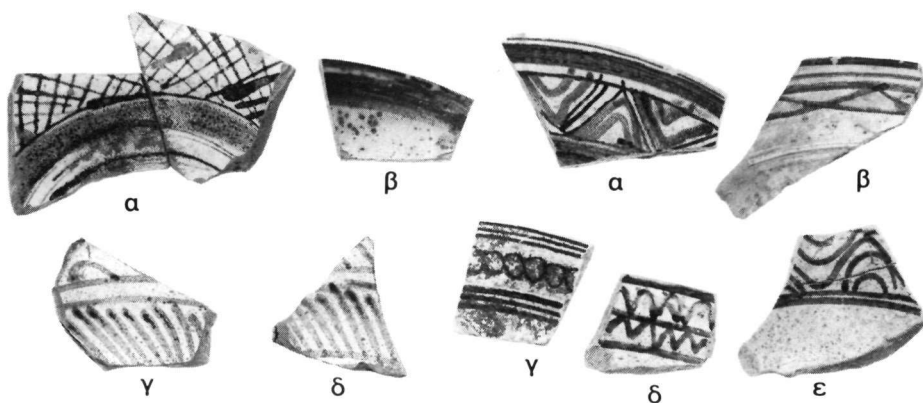
Εικ. 5. Τομή τοῦ ἀριθ. 75.



Είκ. 6. Ἀριθ. 74. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 7. Ἀριθ. 120. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

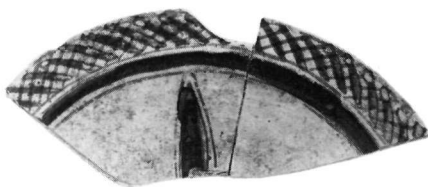


Είκ. 8. Ἀριθ. 81 α-δ. Ὅστρακα μέ ζωγραφιστή διακόσμηση (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

Είκ. 9. Ἀριθ. 82 α-ε. Ὅστρακα μέ ζωγραφιστή διακόσμηση (οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Είκ. 10. Ἀριθ. 93. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Ἀρχαίου Θεάτρου).



Είκ. 11. Ἀριθ. 94. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Κούρη).

πλακίδια, φιαλοστόμια¹² κτλ., τά εργαστήρια αυτά θά πρέπει νά ἦταν πολυάριθμα. Δυστυχῶς δέν ἐντοπίστηκε ἀκόμα τέτοιο ἐργαστήριο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἰσως νά ἦταν στημένα στίς παρυφές τῆς πόλης, ἀντίθετα μέ τά ἀγγειοπλαστεία τῆς, πού πρέπει νά ἀναγνωριστοῦν μέσα στή βυζαντινὴ πόλη ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καί στή μεταβυζαντινὴ¹³. Περίπτωση γνωστὴ καί ἀπὸ ἄλλες πόλεις τοῦ Βυζαντίου¹⁴.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές σέ διάφορα οἰκόπεδα μέσα στή σύγχρονη πόλη τῆς Ἄρτας, ἀπὸ τίς Ἐφορεῖες Κλασικῶν καί Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων, ἐπισημάναν οἰκιστικὲς καί ταφικὲς περιοχές τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Καί οἱ δύο περιπτώσεις ἔδωσαν ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ κεραμικῶν ὀστράκων ἀπὸ πῆλινα ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ὁμοιογενές, στὸν πηλό, στὸ σχῆμα, στή διακόσμηση. Ἡ ἀποψη ὅτι προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια βασίζεται στὸ μεγάλο ἀριθμὸ τους καί στίς ριζικὲς διαφορὲς πού παρουσιάζουν μέ τά λίγα ἐπείσακτα, πού δρεθήκαν μαζί. Κεραμικὸς κλίβανος ὅμως δέν ἐντοπίστηκε ἀκόμα. Ἡ χρονολόγηση τῶν ὀστράκων στὸ 13ο καί 14ο αἰ. βασίζεται στὴν ἀνεύρεση νομισμάτων στὰ ἴδια στρώματα καί δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς Ἄρτας στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς. Στατιστικὰ πλεονάζουν τά νομίσματα τοῦ 13ου αἰ., ἐνῶ τοῦ 12ου καί τοῦ 14ου εἶναι λιγοστά.

Ἡ περίπτωση τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρου¹⁵ εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ταφές στὸ τέλος τοῦ 13ου καί στὸ 14ο αἰ. Σύμφωνα μέ τά ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς οἱ τάφοι

12. Τα φιαλοστόμια δέν πρέπει νά εἶναι ἔργο τῶν πλινθουργῶν ἀλλὰ τῶν ἀγγειοπλαστῶν, γιὰ τὸ σχῆμα τους ἀπαιτεῖ τροχό. Ἀποτελεῖται ἀπὸ στενὸ λαμὸ ἀγγείου (φιάλης), πού καταλήγει σέ τετράφυλλο στόμιο. Στὴ διακόσμηση τῶν τοίχων φαίνεται μόνο τὸ στόμιο καί γι' αὐτὸ εἶναι πάντα χρωματισμένο πράσινο ἢ καστανό καί γυαλωμένο. Σχετικὰ βλ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 36.

13. Γιὰ τὰ μεταβυζαντινὰ ἀγγειοπλαστεία μέσα στὴν Ἄρτα βλ. Ἀγγ. Χαριτωνίδου, Νεοελληνικὴ κεραμικὴ στὴν Ἄρτα ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐθνογραφικά 3 (1981-82), σ. 7. Γιὰ τῶν Ἀθηνῶν βλ. Μορφές μεταβυζαντινῆς κεραμικῆς, ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια, Ἀρχαιολογία 4 (1982), σ. 61. Γιὰ τὰ κεραμεῖα τῶν Ἀθηνῶν βλ. Ἰ. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1960, σ. 151-154.

14. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἀγγειοπλαστεία, βλ. Corinth XI, σ. 7 κ.έ. Φαίνεται πὺς οἱ οἰκοδομικὲς παραβάσεις στίς βυζαντινὲς πόλεις ἦταν συχνές, γι' αὐτὸ ὁ νόμος (Κ. Ἀρμενόπουλος, Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάδιδλος, Ἀθήνα 1971, σ. 116) καθόριζε τίς ἀποστάσεις πού ἔπρεπε νά τηροῦνται ἀνάμεσα στίς κατοικίες καί στὰ κεραμικὰ καμίνια, τὸν προσανατολισμὸ τους, ἀκόμα καί τὴν ἀπόσταση τοῦ ἐνὸς καμινιοῦ ἀπὸ τὸ ἄλλο, πού σημαίνει ὅτι συχνὰ ἦταν συγκεντρωμένα πολλὰ μαζί.

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 346, 24 (1969): Χρονικά, σ. 246, 30 (1975): Χρονικά, σ. 210. Σέ βαθύτερα στρώματα ἀποκαλύφθηκε ὁ σημαντικὸς ἀρχαϊκὸς ναὸς τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας. Στὸν ἴδιο χώρο (τωρινὴ πλατεία Κιλκίς), τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας λειτουργοῦσε τεκές καί στὴ συνέχεια τζαμί καί τούρκικο νεκροταφεῖο.

—πάνω από 100— όλοι στο ίδιο σχεδόν επίπεδο, απλοί λάκκοι, σκεπασμένοι με πήλινες πλάκες ή ακάλυπτοι, έμοιαζαν διαστικά ανοιγμένοι και οί νεκροί ήταν ακτέριστοι. Ίσως κάποιος λοίμωξ, πανώλη ή χολέρα (ή μήπως ή μεγάλη πυρκαγιά του 1360-65;), γνωστή πληγή αποδεκατισμού του πληθυσμού στους επόμενους αιώνες στην Άρτα, νά είχε προκαλέσει και τότε μεγάλη θνησιμότητα. Οί νεκροί πρέπει νά τοποθετήθηκαν σέ στρώμα γής προγενέστερης χρήσης (13ου-14ου αι.), σέ επίχωση, ισοπεδωμένη ειδικά για τή χρήση αυτή. Κάτω και γύρω από τούς τάφους βρέθηκαν όστρακα αρχαία, δυζαντινά (έγχώρια και ξένα), γυάλινα τμήματα δυζαντινών αγγείων και νομίσματα¹⁶.

Μιά απόδειξη για τή μεταγενέστερη τοποθέτηση των νεκρών πάνω στην επίχωση είναι ή περίπτωση του αγγείου αριθ. 119 (Εικ. 28) που συγκολλήθηκε από τμήματα προερχόμενα από τρεις διαφορετικές ομάδες. Τό ένα βρέθηκε κάτω από τήν ταφή και τά άλλα στο επίπεδο του τάφου.

Μιά άλλη παρατήρηση για τό διαταραγμένο στρώμα τής επίχωσης αναφέρεται στή σύσταση των στρωμάτων τής: στην ομάδα 136/1976 βρέθηκαν ντόπια κεραμικά, ένα ξενόφερτο, τμήματα γυάλινων αγγείων και τά εξής νομίσματα: τέσσερα του Ίωάννη Βατάτζη (αὐτ. Νικαίας, 1222-1252), ένα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (αὐτ. Νικαίας, 1259-1261), ένα Βιλλεαρδουίνου (ήγεμ. Ἀχαΐας, 1250-1278) και ένα αρχαίων χρόνων. Σέ διάθος 0,10-0,15 μ. κάτω από τήν ομάδα 136, ή ομάδα 143/1976 παρουσίασε τμήματα ίδιου τύπου κεραμικῶν και γυάλινων αγγείων και τά νομίσματα: δύο Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (δεσπότη Ἡπείρου και βασιλέως Θεσσαλονίκης 1230-1237) και ένα Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου (αὐτ. Κωνσταντινουπόλεως, 1185-1119). Βαθύτερα 0,10 μ. (ομάδα 144/1976) τά νομίσματα ήταν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου μαζί μέ αρχαία. Τά περισσότερα όστρακα ήταν έγχώρια δυζαντινά, όμοια μέ εκείνα των ομάδων 136 και 143.

Μιά πρόχειρη στατιστική στά νομίσματα του οίκοπέδου απέδειξε ότι τά ένενήντα περίπου είναι του 13ου αι., τά είκοσι του 12ου και δύο-τρία του 14ου αι. Ἀπό τά ένενήντα, τά πενήντα τρία ανήκουν στο κράτος τής Νικαίας, τά δεκατρία στους ήγεμόνες τής Ἡπείρου και τά υπόλοιπα είκοσι τέσσερα κόπηκαν στά διάφορα φραγκικά κρατίδια του έλλαδικου χώρου. Τά νομίσματα του 14ου αι. είναι του Ἰωάννη Β΄ Ὀρσίνι, δεσπότη τής Ἡπείρου (1323-1335), ενώ εκείνα του 12ου αι. ανήκαν όλα στους αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Ὡστόσο, νομίσματα του 12ου αι. δέν είναι άπίθανο

16. Πρώτη αναφορά για τά νομίσματα τής ανασκαφής βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 248. Ἀργότερα αναγνωρίστηκαν από τό Νομισματικό Μουσείο τό σύνολο των διακοσίων πενήντα περίπου νομισμάτων τής ανασκαφής.

νά κυκλοφορούσαν και τόν επόμενο αιώνα, όπως και του 13ου αι. να ίσχυαν και στο 14ο¹⁷. Η ποικιλία των νομισμάτων που παρατηρείται και η παρουσία κοπών άλλων περιοχών, μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η παραγωγή του νομισματοκοπείου της Ἀρτας ήταν ποσοτικά ανεπαρκής¹⁸. Πάντως τα νομίσματα της επίχωσης καλύπτουν το 13ο και το 14ο αι. της Ἀρτας. Επομένως, στην ίδια περίοδο πρέπει να ανήκουν και τα ντόπια κεραμικά, άσχετα αν μερικά από τα επείσακτα αγγεία είναι πρωιμότερα. Η περίπτωση των βυζαντινών τάφων στη Θήβα¹⁹, όπου η παρουσία κεραμικών και νομισμάτων αποδόθηκε σε έθιμα ταφής, δε φαίνεται να ταιριάζει με τις ταφές της οδού Πύργου.

Από τα εγχώρια κεραμικά της οδού Πύργου μόνο τέσσερα όστρακα (άριθ. 74, 111, 115, 120) εικονίζονται εδώ (Εικ. 6, 14, 13, 7). Τα ξένα βυζαντινά εργαστήρια αντιπροσωπεύονται με τα άριθ. 73, 116, 117, 118, 119, 170 και 171 α-β (Εικ. 34, 25, 28, 32, 33).

Στην ανασκαφή του οικόπεδου Μπανταλούκα, στην παρυφή της πόλης, επάνω στην Εθνική οδό, διαπιστώθηκε βυζαντινός οικισμός σε στρώμα γης πολύ ταραγμένο από μεταγενέστερη κατοίκηση²⁰. Ο οικισμός έδωσε πολλά δείγματα ντόπιας κεραμικής (άριθ. 78, 79, 81 α-β-δ-ε, 82, 106) (Εικ. 15, 16, 8, 9, 12). Ανάμεσά τους δρέθηκαν πολλά επείσακτα, όπως τα άριθ. 77, 81 γ, 142, 143, 144 (Εικ. 35, 8, 29, 30, 31).

Ένα άλλο οικόπεδο μέσα στην πόλη έδωσε όμοια εγχώρια κεραμικά. Είναι της οδού Αγίου Κωνσταντίνου, όπου στα κατώτερα στρώματα ανασκάφτηκε το αρχαίο θέατρο της Ἀμβρακίας²¹. Πάνω από το θέατρο τα στρώματα γης πρέπει να ανήκαν σε βυζαντινή κατοίκηση, ταραγμένα από μεταβυζαντινές οικίες με άφθονα νεότερα κεραμικά. Δείγματα ντόπιων κεραμικών όστράκων βυζαντινών χρόνων είναι τα άριθ. 75 (Εικ. 3) και άριθ. 93 (Εικ. 10).

Σε έναν άλλο κοντινό δρόμο, στην οδό Αγίου Βασιλείου, στο οικόπεδο Κούρτη, δρέθηκαν επίσης βυζαντινά κεραμικά όστρακα μέσα σε ταραγμένα στρώματα. Αντιπροσωπεύονται με τα άριθ. 94 και 95 (Εικ. 11 και 2). Ο

17. Για τη διάρκεια της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων γενικά: Cécile Morison, *The re-use of Obsolete Coins*, σ. 97, υποσημ. 5 στο Ph. Grierson, *Studies in Numismatic Method*, Cambridge 1983. Επίσης M. Caramessini-Εconomides, *Contribution à l'étude de la circulation des monnaies byzantines en Grèce au XIII siècle*, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ἀθήνα 1981, II.

18. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιοχές, βλ. Πρωτονοτάριος, ό.π. σ. 150.

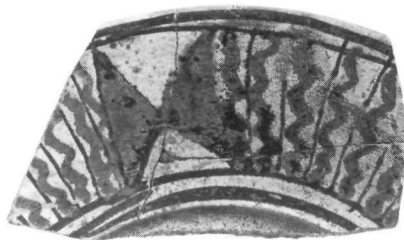
19. Αντ. Κεραμόπουλος, *Παλαιά Χριστιανικά και Βυζαντινά ταφάι εν Θήβαις*, ΑΔ 10 (1926), σ. 124.

20. Βλ. υποσημ. 22

21. Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Αγίου Κωνσταντίνου βλ. Ἡλ. Ἀνδρέου, *Τό μικρό θέατρο της Ἀμβρακίας*, Ἡμερ. Χρον. 25 (1983), σ. 9.



Εικ. 12. Ἀριθ. 106. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Εικ. 13. Ἀριθ. 115. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).



Εικ. 14. Ἀριθ. 111. Πυθμένας ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).

χώρος του οικόπεδου Μανάρα στη σημερινή οδό Κομμένου, πρέπει να δρισκόταν έξω από τη βυζαντινή πόλη²². Στά βυζαντινά χρόνια είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές. Τά χώματα γύρω από τους ακτέριστους λακκοειδείς τάφους έδωσαν όμοια έγχώρια κεραμικά, όπως τό αριθ. 167 (Εικ. 17).

Παράλληλα όμως, στίς ίδιες συλλεκτικές ομάδες του οικόπεδου Μανάρα παρουσιάστηκαν τμήματα άγγείων μέ διαφορετικού τύπου διακόσμηση και σχήμα, όπως τά αριθ. 159, 160, 161, 164 (Εικ. 18 και 19). Πρέπει να είναι και αυτά έγχώρια κατασκευής, άγνωστο αν είναι σύγχρονα μέ τά γνωστά ντόπια. Στίς ίδιες ανασκαφικές ομάδες δρέθηκαν και τά αριθ. 162-163 (Εικ. 19) χαραχτά δοστρακα από ξένα εργαστήρια. Στήν ομάδα του αριθ. 164 δρέθηκαν και τά αριθ. 165, 166 (Εικ. 19). Ό νέος αυτός τύπος ζωγραφικής διακόσμησης πάνω στον ύπόλευκο κάμπο ίσως ανήκει σέ μεταβατικό στάδιο πού οδηγεί στη μεταβυζαντινή κεραμική της Άρτας.

Στην ίδια περιοχή ανασκάφτηκαν και άλλα ταφικά συγκροτήματα²³. Τά κεραμικά ήταν τά γνωστά έγχώρια, όμοια μέ τά σύνολα των άλλων οικόπεδων.

ΕΓΧΩΡΙΑ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Αξιολογώντας τά κεραμικά της Άρτας μόνον από τη διακόσμησή τους, θά τά χαρακτηρίζε κανείς ως ένα είδος επαρχιακής λαϊκής τέχνης. Τό σχήμα όμως και ή λεία επιφάνειά τους φανερώνουν δεξιοτεχνία στο δούλεμα και τό πλάσιμο του πηλού. Ίσως να διευκόλυνε και ή σύστασή του. Είναι λεπτός, καθαρός, έλαφρός. Η όμοιότητά της σύστασής του μέ τόν πηλό των μεταβυζαντινών και νεότερων κεραμικών οδηγεί στη σκέψη μήπως από τότε ή λάσπη του Άραχθου ποταμού, πού κυλάει δίπλα στήν Άρτα, ήταν τό κύριο ύλικό του πηλού²⁴. Στά άδιακόσμητα πού έμπαιναν μιά φορά στο καμίνι, ό πηλός είναι ανοιχτόχρωμος μέ άπαλό τόνο κεραμιδιού. Στά διακοσμημένα, μέ τό δεύτερο ψήσιμο, γίνεται πιό σκούρος ή ροδίζει.

Τό περίεργο είναι για ποιό λόγο οι άγγειοπλάστες της Άρτας σ' αυτούς τούς αιώνες περιορίστηκαν μόνο στη ζωγραφική διακόσμηση και όχι στη χαραχτή (sgraffiti), ενώ από τό 16ο αϊ. ή επίδοσή τους στη χαραχτή μέ χρώματα έφτασε σέ αξιόλογη θέση σέ σχέση μέ τά άλλα σύγχρονα κεραμικά κέντρα. Στά εργαστήρια του άλλου βυζαντινού κόσμου, όπως της Κωνσταν-

22. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 401 και έπόμενων χρόνων.

23. Άνασκαφές άδημοσίευτες του έπιμελητή Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κ. Ε. Τσουρή.

24. Άγγ. Χαριτωνίδου, Στοιχεία παραδοσιακής κεραμικής 19ου και 20ου αϊ., Ήπειρος-Κέρκυρα - Ζάκυνθος, Ήπειρ. Χρον. 25 (1983), σ. 289.



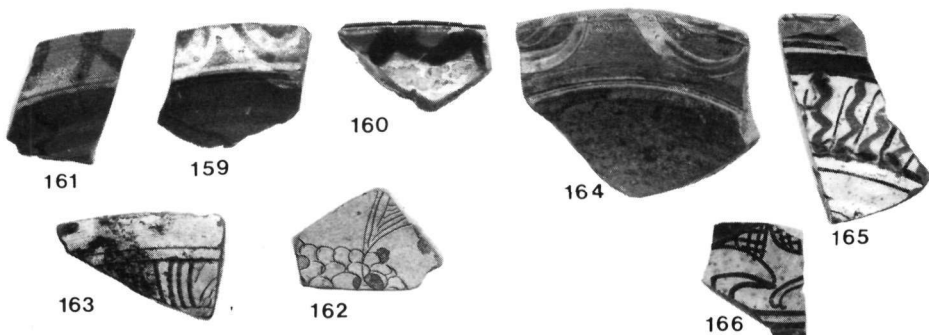
Είκ. 15. Ἀριθ. 78. Λαγήνι
(οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Είκ. 16. Ἀριθ. 79. Λαγήνι
(οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Είκ. 17. Ἀριθ. 167. Ἀπό κλειστό
ἄγγειο (οἰκόπ. Μανάρα).



Είκ. 18. Ἀριθ. 159-163. Ὅστρακα ἀπὸ ἀνοιχτά
ἄγγεϊα (οἰκόπ. Μανάρα).

Είκ. 19. Ἀριθ. 164-166. Ὅστρακα ἀπὸ
ἀνοιχτά ἄγγεϊα (οἰκόπ. Μανάρα).

τινούπολης²⁵, τῆς Θεσσαλονίκης²⁶, τῶν Σερρών²⁷, τῆς Κορίνθου²⁸, τῶν Ἀθηνῶν²⁹, τῆς Κύπρου³⁰, ἀκόμα καί στά ἐργαστήρια τῶν Βαλκανίων³¹ καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας³², ἀπό τὰ μέσα τοῦ 13ου καί στό 14ο αἰ., δηλαδή στούς ὑστεροβυζαντινούς αἰῶνες, ἐξακολουθεῖ ἡ βυζαντινὴ παράδοση καί μέ ζωγραφικὴ καί μέ χαραχτὴ διακόσμηση. Μόνο πού τό σχέδιο ἀποδίδεται πιά μέ κάποια ἐπιπολαιότητα, διασύνη ἢ ἀδεξιότητα σχετικὰ μέ τούς προηγούμενους αἰῶνες. Μέ τὴ συνοδεία ὁμως τῶν χρωμάτων –πράσινου καί κιτρινοκάστανου– καλύπτονται οἱ ἀδεξιότητες τοῦ σχεδίου καί τονίζεται εὐχάριστα τό θέμα. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ θά συνεχιστεῖ καί στό 15ο αἰ. στό βυζαντινὸ κόσμο, ἀλλὰ μέ κάθετη πτώση, ἀκολουθώντας τὴ μοῖρα τῆς αὐτοκρατορίας σέ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κατακτημένου ἑλληνισμοῦ³³. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. ὁμως θά ξαναβρεῖ τὸν παλιὸ της δρόμο μέ νέα ἀναγεννησιακὴ πνοή.

Στὴν περιγραφή που ἀκολουθεῖ, τὰ ἐγχώρια κεραμικά τῆς Ἀρτας κατατάσσονται σε τρεῖς κατηγορίες: α. Ζωγραφιστά, β. Μονόχρωμα, γ. Ἀχρωμάτιστα.

α. Ζωγραφιστά

Ἀπὸ τὰ πῆλινα ἐπιτραπέζια σκεύη, τὰ *κάνεα* ἢ *κανία*, τὰ πιὸ κοινόχρη-

25. D. Talbot Rice, Βυζαντινὴ κεραμικὴ, Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, 9η ἔκδοση τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1964, σ. 445.

26. Chr. Bakirtzis, D. Papanicolaou-Bakirtzis, De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique. 1ο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσημβρίας 1979, Σόφια 1981, σ. 430, εἰκ. 17 (ἀνάτυπο). Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Ἐργαστήρι ἐφυαλωμένης κεραμικῆς στὴ Θεσσαλονίκη, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Στ. Πελεκανίδου, Θεσσαλονίκη 1983 (ἀνάτυπο).

27. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Βυζαντινὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ ἀπὸ τίς Σέρρες, Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Χ.Α.Ε., Ἀθήνα 1983.

28. Corinth XI, σ. 135, 142 (Late Byzantine)

29. Fr. O. VVaagé, The Roman and Byzantine Pottery, Hesperia 2 (1933), σ. 316 (Late Sgraffito Ware).

30. Reports of the Department of Antiquities, Cyprus 1937-39, 1940-48, 1971 κ.έ.

31. M. Josijova, Céramique à decor sgraffito de Kaliakra, 1ο Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσημβρίας 1979, Σόφια 1981, σ. 437. Athanas Popou, La céramique artistique de Tirnougrad, XIIIe-XIVe c., JÖB 32 (1982), σ. 215, Silvia Baraschi, Sur la production céramique de tradition byzantine au Bas-Danubé, Etudes byzantines et post byzantines I, Βουκουρέστι 1979, σ. 1. S. Georgieva, Céramique médiévale de la forteresse de Melnik, Ἀρχαιολογία 2 (1980), σ. 47 (Σόφια). M. Birtasević, Medieval Ceramics, Beograd 1970.

32. T. Tömöry, Medieval Sgraffito Ware from Anemurium in Cilicia, Belleten 41 (1977), σ. 30

33. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ λιτότητα τῆς ζωῆς στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση εἶναι ἡ περιγραφή γιὰ τὰ σκεύη τοῦ παλατιοῦ: οὐδὲν ἦν τῶν πωμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν, ἀλλ' ἐν μὲν κασσιτέρينو, τὰ δ' ἄλλα κεραμέα καὶ ὀστράκινα...» Κ. Σιμόπουλος, Ξένοι περιηγηταὶ στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1970, Α', σ. 326, ὑποσημ. 1.

στα ἦταν οἱ γαδάθες, τὰ σκουτέλια κατά τή βυζαντινή ὀνομασία καί λιγότερο τὰ ρηγά πιάτα, τὰ πινάκια ἢ τρυβλία³⁴. Τά βλέπει κανεῖς καί στίς βυζαντινές εἰκόνες καί τίς τοιχογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν (Εἰκ. 1 β).

Ἡ γαδάθα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στήν Ἄρτα εἶχε χαμηλή ταινωτή βάση. Οἱ πλευρές, ξεκινώντας ἀπό τή βάση μέ λοξή κατεύθυνση ἀνοίγαν ὑπερβολικά ἕως τό χεῖλος, ὥστε ἡ διάμετρος νά φτάνει ἕως 0,30 μ. (πρβλ. ἀριθ. 95, Εἰκ. 2 καί 4 καί ἀριθ. 75, Εἰκ. 3 καί 5). Ἐξωτερικά ἔμενε πάντα ἀδιακόσμητη οὔτε κἀν γυαλωμένη. Ἐσωτερικά ὅμως ἦταν κοσμημένη μέ χρώματα: ἡ ἐπιφάνεια δεχόταν ἀρχικά ἓνα λεπτό ἐπίχρισμα ἀπό ὑπόλευκο ὕγρο, πού μέ τό ψήσιμο ἔπαιρνε ἓνα ὠχροκίτρινο-σταρένιο ἢ ροδι χρώμα. Ὑστερα γινόταν ἡ ἐπιζωγράφηση μέ λεπτό πινέλο. Τά χρώματα ἦταν μόνο τό μαῦρο ἢ καστανόμαυρο καί τό λαδοπράσινο. Τελικά ὅλη ἡ διακοσμημένη ἐπιφάνεια ἀλειφόταν μέ ἓνα λεπτό, διαφανές, ἄχρωμο βερνίκι πού ἔδινε μιᾷ ἀνταύγεια, ἕναν ἱριδισμό στό χρώματα. Τά σχέδια ἀκολουθοῦσαν μιᾷ διάταξη: στό βυθό συνήθως ἓνας μεγάλος ρόδακας μέ μακριά λαδοπράσινα φύλλα καί μαῦρο περίγραμμα (ἀριθ. 75, Εἰκ. 3, ἀριθ. 74, Εἰκ. 6, ἀριθ. 120, Εἰκ. 7).

Στή μελέτη τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἄρτας³⁵ ὁ συγγραφέας περιγράφοντας ἓνα θραῦσμα ἀπό πῆλινο πινάκιο, πού βρέθηκε στήν ἀνασκαφή τοῦ παλιότερου τῆς Παρηγορήτισσας ναῖσκου, γράφει: «κοσμουμένου δι' ὠραίου ἐγκαράκτου ἐξαφύλλου ρόδακος ἐπὶ κιτρίνου γανώματος». Τό σχέδιασμα τοῦ ρόδακος (ὁ.π., εἰκ. 155, σ. 165) εἶναι ὅμοιο μέ τόν ρόδακα τοῦ ἀριθ. 120 ὁστράκου (Εἰκ. 7). Μοιάζουν μάλιστα νά βγήκαν ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήρι. Ἐπομένως ἀπό παραδρομή θά χαρακτηρίστηκε «ἐγγάρακτος» ὁ ρόδακας. Ἐπιπλέον, ἡ χρονολόγησή του στό 12ο αἰ. δέν εἶναι βέβαιη ἐφόσον «ὁ ναῖσκος θά διετεθεῖτο μέχρι τῆς κατά τά τέλη τοῦ 13ου αἰ.... χρησιμεύσας ὡς τόπος ταφῆς».

Ἡ ὑπόλοιπη διακόσμηση στίς γαδάθες συγκεντρωνόταν στόν πλατύ γύρο, ἀκριβῶς γιά νά τόν τονίσει. Γιατί σπάνια μιᾷ πλαστική ἔξαρση τῆς ἐπιφάνειας ξεχώριζε τό γύρο τῆς γαδάθας ἀπό τίς παρεῖες (πρβλ. Εἰκ. 4). Μιά πλατιά γεωμετρική σύνθεση μέ συνεχόμενους γραμμικούς συνδυασμούς περιέτρεχε ὅλο τό γύρο μέ μαυροκάστανο καί λαδοπράσινο χρώμα. Ἡ διακοσμητική αὐτή ταινία πολλές φορές εἶχε πλάτος 0,03-0,07 ἐκ. (ἀριθ. 75, 81, 82, ἐκτός ἀπό τό γ, 93, 94, 95, 106, 115, Εἰκ. 3, 8, 9, 10, 11, 12 καί 13).

Μιά ἐξαίρεση στό σχῆμα καί στό θέμα τῆς διακόσμησης εἶναι τό ἀριθ. 111

34. Φ. Κουκουλές, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τά Λαογραφικά Α', Ἀθήναι 1950, σ. 219 κ.έ. γιά τίς ὀνομασίες τῶν ἐπιτραπέζιων σκευῶν. Γιά τίς ὀνομασίες κεραμικῶν γενικά βλ. Χ. Μπακιρτζῆς, Βυζαντινά τσουκαλολάγνα, Θεσσαλονίκη 1984.

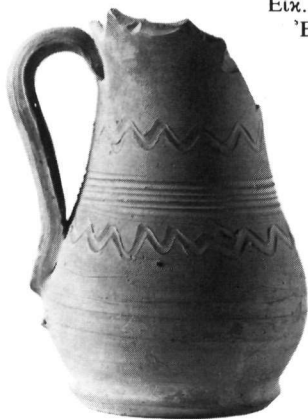
35. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 23, 165, εἰκ. 155.



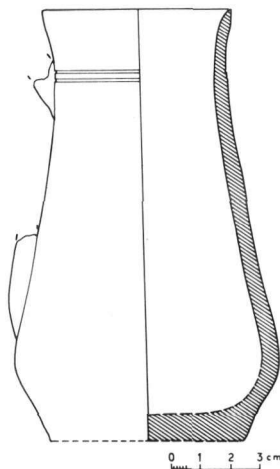
Εικ. 20. Ἀριθ. 109. Μαστραπάς.
Ἐκκλησία Κάτω Παναγιάς.



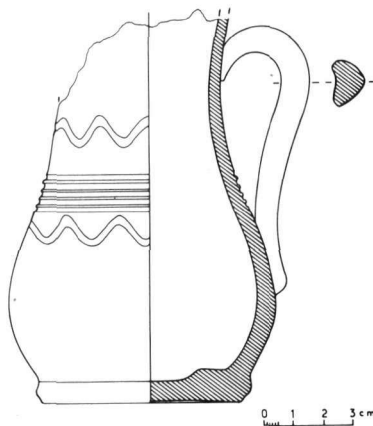
Εικ. 22. Στάμνες (ἀπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτῆς, Ἀθήναι 1963, εικ. 36, σ. 41).



Εικ. 21. Ἀριθ. 110. Μαστραπάς.
Ἐκκλησία Κάτω Παναγιάς.



Εικ. 23. Τομή τοῦ ἀριθ. 109



Εικ. 24. Τομή τοῦ ἀριθ. 110.



Είκ. 25. 'Αριθ. 116. 'Από πυθμένα άνοιχτοῦ
άγγείου (οικόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 26. 'Αριθ. 117. 'Από πυθμένα άνοιχτοῦ
άγγείου (οικόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 27. 'Αριθ. 118. 'Από πυθμένα άνοιχτοῦ
άγγείου (οικόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 28. 'Αριθ. 119. Γαδάθα (οικόπ.
Μπακαγιάννη).



Είκ. 29. 'Αριθ. 142. Τμήμα από άνοιχτό
άγγείο (οικόπ. Μπανταλούκα).

τμήμα αγγείου (Εικ. 14). Προέρχεται από ένα είδος δίσκου με μεγάλο επίπεδο κυκλικό πυθμένα. Σέ όλη τήν επιφάνεια του πυθμένα ήταν ζωγραφισμένος ένας καθαλάρης. Σώζεται από τόν κορμό και πάνω με τό κεφάλι κατά μέτωπο, τό αριστερό χέρι πού κρατᾶ κάτι ἀπροσδιόριστο, ἡ ὀριζόντια αἰχμή του κονταριού και τμήμα τῆς κεφαλῆς του ἀλόγου. Τά μεγάλα ἐκστατικά μάτια εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό του προσώπου του. Ἴσως νά πρόκειται γιά ἔφιππο κυνηγό με τό ἐξημερωμένο γεράκι στό αριστερό χέρι.

Ἐκτός ἀπό τίς γαδάθες βρέθηκαν διακοσμημένα και ὀρισμένα θραύσματα ἀπό λαγήνια, πού συγκολλήθηκαν (ἀριθ. 78, 79, 167)³⁶ (Εικ. 15, 16 και 17). Ἀνήκουν και αὐτά στά *κάνεα* (Εικ. 1 α), τά ἐπιτραπέζια δοχεῖα νεροῦ ἢ κρασιού, τά κανάτια ἢ τσανάκια, ὅπως ἐρμηνεύει τῇ λέξει ὁ Κουκουλές³⁷.

6. Μονόχρωμα

Τά μονόχρωμα, σέ ἔντονο πράσινο τόνο, ὅσπρακα εἶναι πολύ φθαρμένα και γι' αὐτό ἀπροσδιόριστου σχήματος. Χαρακτηριστικό τους εἶναι οἱ ἀσημένιοι ἱριδισμοί. Ὁ Θεόφιλος, «ἱερέας και μοναχός» του 12ου αἰ.³⁸, στήν πραγματεία του ἀναφέρεται και στή βυζαντινὴ κεραμική, τά καμίνια, τήν τεχνική τῆς διακόσμησης κτλ. Γράφει ὅτι οἱ ἀγγειοπλάστες του Βυζαντίου εἶχαν μεγάλη ἐπιτηδειότητα νά ἀνακατώνουν στά χρώματα τό γυάλωμα, καθῶς και τῇ χρυσόσκονη ἢ ἀσημόσκονη, πού δίνει τούς ἱριδισμούς στό κεραμικό. Ἀκόμα, ἐπαινεῖ τούς τεχνίτες τῶν γυάλινων δοχείων γιά τῇ θαυμαστή τέχνη τους στή διακόσμηση με φύλλα ἀπό χρυσό και ἀσήμι.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, μαζί με τά κεραμικά βρέθηκαν διάσπαρτα συντρίμματα ἀπό θαυμάσιες τέχνης γυάλινα λεπτά δοχεῖα διακοσμημένα με χρυσό, ἀσήμι και χρώματα. Πολλά εἶναι ὅμοια με τά γυάλινα δοχεῖα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κορίνθου, πού χρονολογοῦνται στόν 11ο-12ο αἰ.³⁹. Ἐδῶ ὅμως βρέθηκαν σέ ἐπίχωση μάλλον 13ου αἰ. και χρειάζεται εἰδικὴ ἔρευνα γιά τήν ἐξακρίβωση. Ἄν πραγματικά εἶναι κορινθιακά προϊόντα, ἐρχεται στό φῶς ἄλλος ἕνας ἐμπορικός δρόμος τῶν γυάλινων αγγείων τῆς Κορίνθου⁴⁰.

36. Παράλληλη διακόσμηση με μεγάλες σπεῖρες ὅπως του ἀριθ. 167, σέ ἰταλικὴ στάμνα του 6' μισοῦ του 12ου-13ου αἰ. ἀλλά με διαφορά χρωμάτων, βλ. St. Patitucci Ugeri, *La ceramica medievale Pugliese*, Fasano 1977, πίν. XIII.

37. Βλ. ὑπόσημ. 34.

38. Getano Ballardini, *L'eredità ceramistica dell'antico mondo romano*, Roma 1964, σ. 230.

39. Corinth XX, πίν. 58, ἀριθ. 743, 744 κτλ., καθῶς και Gl. R. Davidson, *A Medieval Glass Factory at Corinth*, *AJA* XLIV (1940), σ. 297-324.

40. Γιά τῇ διάδοσή τους και στή Σοβιετικὴ Ἑνωση, βλ. F. D. Gurewitsch, R. M. Djanpoladiara, M. W. Malewsky, *Oriental Glass in Ancient Russia*, Leningrad 1968. Γιά τήν Κύπρο, Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1971, A. H. S. Megaw, *Excavations at Saranda Kolones*, σ. 128, πίν. XXXIII/9.

γ. Ἀχρωμάτιστα

Ἀχρωμάτιστα κανατάκια τοῦ νεροῦ εἶναι τὰ ἀριθ. 109 και 110 (Εἰκ. 20, 21, 23 καὶ 24), μέ μόνο διάκοσμο τῆς λεπτῆς αὐλακιῆς. Βρέθηκαν στήν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Ἄρτας μέ ἐνδειξη προέλευσης: «Ἄρτα, Κάτω Παναγιά, στόν τοῖχο τοῦ νάρθηκα, 1958». Ἄν πραγματικά προέρχονται μέσα ἀπό τόν τοῖχο τῆς ἐκκλησίας πού κτίστηκε τό 13ο αἰ., ἡ χρονολόγησή τους εἶναι σίγουρη.

Στό τέλος τοῦ 13ου αἰ. χρονολογοῦνται καί οἱ στάμνες τῆς Εἰκ. 22⁴¹, πού βρέθηκαν στήν ἐπισκευή τῆς ἐκκλησίας τῆς Παρηγορήτισσας. Εἶχαν τοποθετηθεῖ στό κτίσιμό της (1283-1296), ἀνάμεσα στά τύμπανα καί στήν καμπύλη τοῦ κεντρικοῦ τρούλου. Δυστυχῶς δέ σώζεται καμιά στάμνα. Ἰσως ξανατοποθετήθηκαν ὅπου εἶχαν βρεθεῖ.

Ὅστροκα ἀπό ἀχρωμάτιστα ἀγγεῖα βρέθηκαν πολλά στίς ἀνασκαφές, ἀλλά ἡ συναρμολόγησή τους εἶναι δύσκολη.

Μιά ἀπώλεια γιά τή σύνθεση τῆς κεραμικῆς ἱστορίας τῆς Ἡπείρου εἶναι ἡ καταστροφή που ἔφερε ὁ χρόνος στά κεραμικά πινάκια, πού συνήθιζαν νά τοποθετοῦν οἱ χτίστες στίς ἐξωτερικές ὀψεις τῶν ἐκκλησιῶν. Σέ πολλές ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου πού σώθηκαν ἕως σήμερα, ἀπομένουν τώρα πιά στούς τοίχους τὰ κούφια κοιλώματα τῶν ἀλλοτινῶν κεραμικῶν, ὅπως στήν ἐκκλησιά τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καί τῆς Ἁγίας Ἐλεούσας στήν Ἄρτα, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ροδιάς κτλ.⁴²

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΞΕΝΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, ἡ ζωή τῆς Ἄρτας καί τῶν ἄλλων πόλεων ἦταν ἀνοιγμένη, ὅσο μέ τόν ἄλλο βυζαντινό κόσμο καί τὰ φραγκικά κρατίδια, τόσο καί μέ τίς πόλεις τῆς Ἰταλίας. Λόγοι πολλοί, κατακτητικοί, στρατιωτικοί, ἐμπορικοί, ἐπιγαμίες κτλ. Ἔτσι δικαιολογοῦνται καί τὰ ποικίλα εἰσαγμένα κεραμικά πού βρῖσκονται στίς ἀνασκαφές. Ὅτι γινόταν μεγάλο ἐμπόριο κεραμικῶν ἀγγείων στό Βυζάντιο τό ἐπιβεβαιώνει καί τό τεράστιο φορτίο τοῦ ναυαγίου στή θάλασσα τῆς Πελαγοννήσου τοῦ 12ου αἰ., καθῶς καί τό ναυάγιο στίς ἀκτές τοῦ Καστελλόριζου⁴³. Τά

41. Ἡ φωτογραφία εἶναι παρμένη ἀπό τή μελέτη τοῦ Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, εἰκ. 36.

42. Γιά τήν Ἁγία Ἐλεούσα βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, πίν. 328 καί ΑΒΜΕ Β' (1936) γιά ὅλες τίς ἐκκλησίες τῆς Ἄρτας.

43. Χ. Κριτζᾶς, Τό βυζαντινό ναυάγιο Πελαγοννήσου-Ἀλοννήσου, ΑΑΑ IV (1971), σ. 176-182. Τά κεραμικά ἀπό τό ναυάγιο του Καστελλόριζου ἐκτίθενται στό τοπικό μουσεῖο πού ἀνοίξε τό 1984.



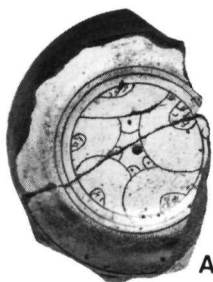
Είκ. 30. Ἀριθ. 143. Βάση ἀνοιχτοῦ ἄγγείου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Είκ. 31. Ἀριθ. 144. Βάση ἀνοιχτοῦ ἄγγείου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).



Είκ. 32. Ἀριθ. 170. Τμήμα γαδάθας (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).



A



B

Είκ. 33. Ἀριθ. 171 A-B. Πυθμένα ἀπὸ ἀνοιχτά ἄγγεϊα (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 34. Ἀριθ. 73. Ἀπὸ πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγείου (οἰκόπ. Μπακαγιάννη).



Είκ. 35. Ἀριθ. 77. Ἀπὸ πυθμένα ἀνοιχτοῦ ἄγγείου (οἰκόπ. Μπανταλούκα).

ἐργαστήρια ἀπ' ὅπου ἔφτασαν στήν Ἄρτα δέν εἶναι εὐκολο νά προσδιοριστοῦν. Μπορεῖ νά προσεγγίζουσιν στή διακόσμηση κτλ. μέ τῆς Κορίνθου ἢ τῶν Ἀθηνῶν ἀλλά γιά ὅλα πρέπει κανεῖς νά διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις⁴⁴. Παραδειγματικά ἀναφέρονται ἐδῶ τά ἑξῆς: στό ἀριθ. 116 (Εἰκ. 25) τά πόδια τοῦ πουλιοῦ ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μέ τό Α74 τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (Hesperia VII (1938), εἰκ. 14), ὅπως καί μέ τήν παράσταση σέ πινάκιο τῆς Πελαγοννήσου (AAA IV (1971), σ. 181, εἰκ. 10). Καί στίς δύο περιπτώσεις χρονολογοῦνται στό 12ο αἰ., ἐνῶ στή συλλεκτική ὁμάδα τοῦ ἀριθ. 116 βρέθηκε νόμισμα τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Τό ἀριθ. 117 (Εἰκ. 26) προσεγγίζει τά ἀνάλογα Medaillon Style ἀριθ. 1436, Εἰκ. 125 καί πίν. XLVIIe τῆς Κορίνθου τοῦ 12ου αἰ. Ὅμως τό χάραγμα τοῦ ἀριθ. 117 δείχνει μεταγενέστερο.

Γιά παράλληλο τοῦ ἀριθ. 118 (Εἰκ. 27) βλ. Zeuxippos Ware, A. H. S. Megaw, BSA 63 (1968), πίν. 20b, 6925. Τό ἀριθ. 119 (Εἰκ. 28) κατατάσσεται στά Spiral Style (τοῦ 12ου αἰ. κατά τό Morgan). Τό ἀριθ. 142 (Εἰκ. 29), στά χαρακτηριστικά τῶν προσώπων, θυμίζει τό γνωστό πιάτο τῆς Κορίνθου C-34-54 ἀριθ. 1685, τοῦ 12ου-13ου αἰ., μέ τό ἀγκυλισμένο ζεύγος. Ὅμως δέν εἶναι ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο.

Τά ἀριθ. 143-144 (Εἰκ. 30-31) ἔχουν στή βάση τους χαραγμένα τά σήματα τῶν ἐργαστηρίων ἢ τῶν τεχνιτῶν. Ὅμως εἶναι πολύ κοινά σέ πολλά κεραμικά, ὅπως τῆς Κορίνθου (Corinth XI, εἰκ. 110 i καί εἰκ. 181 ἀριθ. 507 κτλ.). Τά ἀριθ. 170 (Εἰκ. 32) καί ἀριθ. 171 A-B (Εἰκ. 33) ἔχουν πολλά παράλληλα τοῦ 12ου αἰ. στήν Κόρινθο. Τό ἀριθ. 82 γ (Εἰκ. 9) ὁστρακο μοιάζει νά ἀνήκει σέ πρωτομαγιόλικο κεραμικό. Ἡ διακόσμηση στό γύρο εἶναι ἀνάλογη μέ τῶν πρωτομαγιόλικων τῆς Κορίνθου, π.χ. τό πιάτο μέ τό καράβι ἀριθ. 804 (Corinth XI, εἰκ. 84), ὅπως καί τό πιάτο μέ τό ψάρι ἀριθ. 802. Ο Morgan τά χρονολογεῖ στό 12ο αἰ., ὁ Whitehouse στό 13ο⁴⁵ καί ἡ S. Patitucci Ugeri ἐπίσης στό 13ο αἰ.⁴⁶.

Τέλος, ἀπό ἄγνωστο ἐργαστήριο προέρχονται τά ὁστρακα ἀπό βάσεις ἀνοιχτῶν ἀγγείων ἀριθ. 73 (Εἰκ. 34) καί ἀριθ. 77 (Εἰκ. 35).

Ἀθήνα

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

44. Γιά τήν ἀμφιβολία πού πρέπει νά ὑπάρχει πάντα στήν ἐντόπιση προέλευσης τῶν κεραμικῶν ἀπέδειξε ἡ φασματογραφική ἀνάλυση τοῦ πληοῦ κεραμικῶν ἀπό τήν Ἀθήνα, τήν Κωνσταντινούπολη καί τό ναυάγιο Πελαγοννήσου. A. H. S. Megaw and R. E. Jones, *Spectrographic Analyses of Byzantine and allied Pottery*, BSA 78 (1983).

45. D. Whitehouse, *Protomaiolica*, Faenza 1/6 1980, σ. 77, πίν. VIIa.

46. S. Patitucci, *Mggeri*, *Protomaiolica Brindisina*, Faenza 1/6 1979, σ. 241, πίν. LXXXIVa. Σέ πολλά ἀγγειοπλαστικά κέντρα τῆς Ἰταλίας ἐφάρμοζαν τή μαγιόλικη διακοσμητική τεχνική. Εἶχε ἀρχίσει μέ τά λεγόμενα πρωτομαγιόλικά (12ος-13ος αἰ.) καί ἀργότερα μέ τά ἀρχαῖα μαγιόλικά (τέλος 13ος-15ος αἰ.). Ἀπό τό 16ο αἰ. πληθαίνουν τά ἀναγεννησιακά μαγιόλικά.

RÉSUMÉ

CÉRAMIQUE BYZANTINE A ARTA

Les fouilles archéologiques dans la ville moderne d'Arta, ont mis à jour des sites urbaines et funéraires de l'époque où la ville fut la capitale du despotat d'Épire (1204-1449).

Les trouvailles en céramique datées notamment du 13ème siècle, proviennent selon toute vraisemblance d'ateliers locaux.

La forme des vases ainsi que la décoration, exclusivement picturale, aux couleurs vertes et noires, les différencient nettement des céramiques de provenance d'autres centres byzantins contemporains d'art céramique.

ANG. VAVYLOPOULOU-CHARITONIDOU